अध्याय चौथा

आजि श्रवणेंद्रिया पिकलें। जे येणें गीतानिधान देखिलें।
आता स्वप्नचि हें तुकलें। साचासरिसें॥ १ ॥
आधी विवेकाची गोठी। वरी प्रतिपादी कृष्ण जगजेठी।
आणि भक्तराजु किरीटी। परिसत असे॥ २ ॥
जैसा पंचमालापु सुगंधु। कीं परिमळ आणि सुस्वादु।
तं भला जाहला विनोदु। कथेचा इये॥ ३ ॥
कैसी आगळिक दैवाची। जे गंगा वोळली अमृताची।
हो कां जपतपें श्रोतयांची। फळा आली॥ ४ ॥
आतां इंद्रियजात आघवें। तिहीं श्रवणाचे घर रिघावें।
मग संवादसुख भोगावें। गीताख्य हें॥ ५ ॥
हा अतिसो अतिप्रसंगे। सांडूनि कथाचि ते सांगे।
जे कृष्णार्जुन दोघे। बोलत होते॥ ६ ॥
ते वेळी संजयों रायातें म्हणे। अर्जुन अधिष्ठिला दैवगुणें।
जे अतिप्रीती नारायणें। बोलिजतु असे॥ ७ ॥
जें न संगेचि पितया वसुदेवासी। जें न संगे माते देवकीसी।
जें न संगेचि बळिभद्रासी। तें गुह्य अर्जुनेंसी बोलत॥ ८ ॥
देवी लक्ष्मीयेवढी जवळीक। तेही न देखे या प्रेमाचे सुख।
आणि कृष्णस्नेहाचें पिक। यांतेचि आथी॥ ९ ॥
सनकादिकांच्या आशा। वाढिनल्या होत्या कीर बहुवसा।
परी त्याही येणें माने यशा। येतीचिना॥ १० ॥
या जगदीश्वराचें प्रेम। एथ दिसतसे निरुपम।

कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ११ ॥

हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ।

मज एकवंकी याची स्थिती । आवडतु असे ॥ १२ ॥

ए-हवीं हा योगिया नाडळे । वेदार्थासी नाकळे ।

जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ १३ ॥

तें हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप ।

परी येणे मानें सकृप । जाहला असे ॥ १४ ॥

हा त्रैलोक्यपटाचि घडी । आकाराची पैलथडी ।

कैसा याचिये आवडी । आवरला असे ॥ १५ ॥

श्रीभगनानुवाचः इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मग देव म्हणे अगा पंडुसुता । हाचि योगु आम्हीं विवस्वता ।

कथिला परी ते वार्ता । बहुवां दिवसांची ॥ १६ ॥

मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी ।

निरूपिली बरवी । मनूप्रती ॥ १७ ॥

मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली ।

ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ॥ १८ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

मग आणिकही या योगाते । राजर्षि जाहले जाणते ।

परी तेथोनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोणी ॥ १९ ॥

जे प्राणियां कामी भरू । देहाचिवरी आदरु ।

म्हणोनि पडला विसरु । आत्मबोधाचा ॥ २० ॥

अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखचि परमावधि ।

जीवु तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ २१ ॥

एऱ्हवीं तरी खवणेयांच्या गांवीं । पाटाऊवें काय करावीं ।

सांगे जात्यंधा रवी । काय आथी ॥ २२ ॥

कां बहिरयांचां आस्थानीं । कवणे गीतातें मानी ।

कीं कोल्हेया चांदणीं । आवडी उपजे ॥ २३ ॥

पैं चंद्रोदया आधींचि । जयांचे डोळे फुटती असते ।

ते काऊळे केवीं चंद्रातें । ओळखती ॥ २४ ॥

तैसे वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाषा नेणती ।

ते मूर्ख केंवीं पावती । मज ईश्वराते ॥ २५ ॥

कैसा नेणों मोहो वाढीनला । तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला ।

म्हणोनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥ २६ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता ।

सांगितला आम्हीं तत्वता । भ्रांति न करीं ॥ २७ ॥

हें जीवींचे निज गुज । परी केवीं राखों तुज ।

जे पढियेसी तूं मज । म्हणऊनियां ॥ २८ ॥

तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा ।

मैत्रियेची चित्कळा । धनुर्धरा ॥ २९ ॥

तूं अनुसंगाचा ठावो । आतां तुज काय वंचूं जावों ।

जरी संग्रामारूढ आहों । जाहलों आम्ही ॥ ३० ॥

तरी नावेक हें सहावें । गाजाबज्यही न धरावें ।

परी तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधीं ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच: अपरं भवतो जन्मं परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद् विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे हरी । माय आपुलेयाचा स्नेहो करी ।

एथ विस्मो काय अवधारीं । कृपानिधी ॥ ३२ ॥

तूं संसारश्रांतांची साऊली । अनाथ जीवांची माऊली ।

आमुतें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ॥ ३३ ॥

देवा पांगुळ एकादें विईजे । तरी जन्मोनि जोजारू साहिजे ।

हें बोलों काय तुझें । तुजचि पुढां ॥ ३४ ॥

आतां पुसेन जें मी कांही । तेथ निकें चित्त देईं ।

तेवींचि देवें कोपावें ना कांही । बोला एका ॥ ३५ ॥

तरी मागील जे वार्ता । तुवां सांगितली होती अनंता ।

ते नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥ ३६ ॥

जे तो विवस्वतु म्हणजे कायी । ऐसें हें वडिलां ठाऊवें नाहीं ।

तरी तुवांचि केवीं पाहीं । उपदेशिला ॥ ३७ ॥

तो तरी आइकिजे बहुतां काळांचा । आणि तूं तंव कृष्ण सांपेचा ।

म्हणोनि गा इये मातुचा । विसंवादु ॥ ३८ ॥

तेवींचि देवा चरित्र तुझें । आपण कांही काय जाणिजे ।

हें लटिके केवीं म्हणिजे । एकिहेळां ॥ ३९ ॥

परी हेचि मातु आघवी । मी परियेसें तैशी सांगावी ।

जे तुवांचि तया रवीं केवीं । उपदेशु केला ॥ ४० ॥

श्री भगवानुवाच: बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

तंव कृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु जैं होता ।

तैं आम्ही नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ॥ ४१ ॥

तरी तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आम्हां तुम्हांसी ।

बहुतें गेलीं परी तियें न स्मरसी । आपली तूं ॥ ४२ ॥

मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें ।

ते समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ॥ ४३ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतामामिश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

म्हणोनि आघवें । मज मागील आठवें ।

मी अजुही परि संभवे । प्रकृतिसंगे ॥ ४४ ॥

माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे ।

ते प्रतिबिंबे मायावशें । माझांचि ठायीं ॥ ४५ ॥

माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे ।

तेंही भ्रांतिबुद्धि तरी घडे । एऱ्हवीं नाहीं ॥ ४६ ॥

कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें ।

एऱ्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ॥ ४७ ॥

तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जैं अधिष्ठीं ।

तैं साकारपणे नटें नटीं । कार्यालागीं ॥ ४८ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ ७ ॥

ते वेळी आपुल्याचेनि कैवारें। मी साकारु होऊनि अवतरें।

मग अज्ञानाचें आंधारें। गिळूनि घालीं॥ ४९ ॥

अधर्माचि अवधी तोडीं। दोषांचीं लिहिलीं फाडीं।

सज्जनांकरवी गुढी। सुखाची उभवीं॥ ५० ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥ ८ ॥

ते वेळी आपुल्याचेनि कैवारें। मी साकारु होऊनि अवतरें।

मग अज्ञानाचें आंधारें। गिळूनि घालीं॥ ५१ ॥

अधर्माचि अवधी तोडीं। दोषांचीं लिहिलीं फाडीं।

सज्जनांकरवी गुढी। सुखाची उभवीं॥ ५२ ॥

दैत्यांचीं कुळें नाशीं। साधूंचा मानू गिंवशीं।

धर्मासी नीतीशी। शेंज भरी॥ ५३ ॥

मी अविवेकाची काजळी। फेडूनी विवेकदीप उजळीं।

तैं योगियां पाहे दिवाळी। निरंतर॥ ५४ ॥

स्वसुखे विश्व कोंदे। धर्मचि जगीं नांदे।

भक्तां निघती दोंदें। सात्विकाचीं॥ ५५ ॥

तैं पापाचा अचळु फिटे। पुण्याची पहाट फुटे।

जैं मूर्ति माझी प्रगटे। पंडुकुमरा॥ ५६ ॥

ऐसेया काजालागी। अवतरें मी युगीं युगीं।

परि हेंचि वोळखे जो जगीं। तो विवेकिया॥ ५७ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन || ९ ||

माझे अजत्वें जन्मणें | अक्रियताचि कर्म करणें |

हें अविकार जो जाणे | तो परममुक्त || ५८ ||

तो चालिला संगे न चळे | देहींचा देहा नाकळे |

मग पंचत्वीं तंव मिळे | माझांचि रूपीं || ५९ ||

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः |

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः || १० ||

एऱ्हवीं परापर न शोचिती | जे कामनाशून्य होती |

वाटा केवेळीं न वचती | क्रोधाचिया || ६० ||

जे सदा मियांचि आथिले | माझिया सेवा जियाले |

कां आत्मबोधे तोषले | वीतराग जे || ६१ ||

जे तपोतेजाचिया राशी | कां एकायतन ज्ञानासी |

जे पवित्रता तीर्थांसी | तीर्थरूप || ६२ ||

ते मद्भावा सहजें आले | मी तेचि ते होऊनि ठेले |

जे मज तयां उरले | पदर नाहीं || ६३ ||

सांगे पितळेची गंधिकाळिक | जे फिटली होय निःशेख |

तैं सुवर्ण काई आणिक | जोडूं जाईजे || ६४ ||

तैसे यमनियमीं कडसले | ते तपोज्ञानीं चोखळले |

मी तेचि ते जाहले | एथ संशयो कायसा || ६५ ||

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् |

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः || ११ ||

एऱ्हवीं तरी पाहीं | जे जैसे माझां ठाई |

भजती तया मीही । तैसाचि भजे ॥ ६६ ॥

देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनसीळ ।

जाहलें असे केवळ । माझां ठायीं ॥ ६७ ॥

परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासि आले ।

तेणेंचि या कल्पिलें । अनेकत्व ॥ ६८ ॥

म्हणऊनि अभेदीं भेदु देखती । यया अनाम्या नामें ठेविती ॥

देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ॥ ६९ ॥

जें सर्वत्र सदा सम । तेथे विभाग अधमोत्तम ।

मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ॥ ७० ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें ।

मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ॥ ७१ ॥

तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावति समस्त ।

परी ते कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ॥ ७२ ॥

वाचूंनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाही सम्यक ।

एथ कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥ ७३ ॥

जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवांचूनि आन न निपजे ।

कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ॥ ७४ ॥

ना तरी कडेयातळवटीं । जैसा आपुलाचि बोलु किरीटी ।

पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ॥ ७५ ॥

तैसा समस्तां यां भजनां । मी साक्षिभूतु पैं अर्जुना ।

एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥ ७६ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

आतां याचिपरी जाण । चाऱ्ही आहेती हे वर्ण ।

सृजिलेम्यां गुण - । कर्मभागें ॥ ७७ ॥

जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें ।

कर्में तदनुसारें । विवंचिली ॥ ७८ ॥

एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परीं जाहले गा चहूं वर्णी ।

ऐसी गुणकर्मीं कडसणी । केली सहजें ॥ ७९ ॥

म्हणोनि आईकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था ।

मी कर्ता नव्हे सर्वथा । याचिलागीं ॥ ८० ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

हें मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें ।

ऐसे जेणे जाणितलें । तो सुटला गा ॥ ८१ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।

कुरु कर्मेव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐशियाचि जाणोनि मातें ।

कर्में केलीं समस्तें । धर्नुधरा॥ ८२ ॥

परी तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतीचि पेरलीं ।

तैशीं कर्मेंचि परि तयां जाहली । मोक्षहेतु ॥ ८३ ॥

एथ आणिकही एक अर्जुना। हे कर्माकर्मविवंचना ।

आपुलिये चाडे सज्ञाना । योग्य नोहे ॥ ८४ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

मर्म म्हणिजे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण ।

ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ॥ ८५ ॥

जैसें का कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें ।

डोळ्यांचेहि देखणें । संशयी घाली ॥ ८६ ॥

तैसे नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजत आहाति कर्में ।

जे दुजी सृ ष्टिमनोधर्में । करूं शकती ॥ ८७ ॥

वाचूनि मूर्खांची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी ।

म्हणोनि आतां तेंचि परियेसीं । सांगेन तुज ॥ ८८ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

तरी कर्म म्हणजे स्वभावें । जेथ विश्वाकारु संभवे ।

ते सम्यक आधीं जाणावें । लागे एथ ॥ ८९ ॥

मग वर्णाश्रमासि उचित । जे विशेष कर्म विहित ।

तेंही वोळखावें निश्चित । उपयोगेंसीं ॥ ९० ॥

पाठीं जें निषिद्ध म्हणिपे । तेंही बुझावें स्वरूपें ।

येतुलेनि येथ कांही न गुंफे । आपैसेंचि ॥ ९१ ॥

एऱ्हवीं जग हें कर्माधीन । ऐसी याची व्याप्ती गहन ।

परि तें असो आइकें चिन्ह । प्राप्ताचें गा ॥ ९२ ॥

कर्मण्य कर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् || १८ ||

जो सकळकर्मी वर्ततां | देखे आपुली नैष्कर्म्यता |

कर्मसंगे निराशता | फळाचिया || ९३ ||

आणि कर्तव्यतेलागीं | जया दुसरें नाहीं जगीं |

ऐसिया नैष्कर्मता तरी चांगी | बोधला असे || ९४ ||

परि क्रियाकलापु आघवा | आचरतु दिसे बरवा |

तरी तो इहीं चिन्हीं जाणावा | ज्ञानिया गा || ९५ ||

जैसा कां जळापाशीं उभा ठाके | तो जरी आपणपें जळामाजिं देखे |

तरी तो निभ्रांत वोळखे | म्हणे मी वेगळा आहे || ९६ ||

अथवा नावे हन जो रिगे | तो थडियेचे रुख जातां देखे वेगें |

तेचि साचोकारें जों पाहों लागे | तंव रुख म्हणे अचळ || ९७ ||

तैसे सर्व कर्मी असणें | तें फुडें मानूनि वायाणें |

मग आपणपें जो जाणे | नैष्कर्म्यु ऐसा || ९८ ||

आणि उदोअस्ताचेनि प्रमाणें | जैसे न चलतां सूर्याचें चालणें |

तैसें नैष्कर्म्यत्व जाणे | कर्मीचि असतां || ९९ ||

तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे | परी मनुष्यत्व तया न घडे |

जैसें जळीं जळामाजीं न बुडे | भानुबिंब || १०० ||

तेणें न पाहतां विश्व देखिलें | न करितां सर्व केले |

न भोगितां भोगिलें | भोग्यजात || १०१ ||

एकेचि ठायीं बैसला | परि सर्वत्र तोचि गेला |

हें असो विश्व जाहला | आंगेंचि तो || १०२ ||

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः |

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

जया पुरुषाचां ठायीं । कर्माचा तरी खेदु नाहीं ।

परी फळापेक्षा कहीं । संचरेना ॥ १०३ ॥

आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिले सिद्धी नेईन ।

येणें संकल्पेंही जयाचें मन । विटाळेना ॥ १०४ ॥

ज्ञानाग्निचेनि मुखें । जेणें जाळिली कर्में अशेखें ।

तो ब्रह्मचि मनुष्यवेखें । वोळख तूं ॥ १०५ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ २० ॥

जो शरीरीं उदासु । फळभोगीं निरासु ।

नित्यता उल्हासु । होऊनि असे ॥ १०६ ॥

जो संतोषाचां गाभारां । आत्मबोधाचिया वोगरा ।

पुरे न म्हणेचि धनुर्धरा । आरोगितां ॥ १०७ ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिशम् ॥ २१ ॥

यदृच्छा लाभ संतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

सम सिद्धावसिद्धौच कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

कैसा अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी ।

सांडोनियां आशा कुरोंडी । अहंभावेसीं ॥ १०८ ॥

म्हणोनि अवसरें जें जें पावे । तेणेचि तो सुखावे ।

जया आपुले आणि परावें । दोन्ही नाहीं ॥ १०९ ॥

तो दिठी जें पाहे । ते आपणचि होऊनि जाये ।

आइकें तें आहे। तोचि जाहाला॥ ११० ॥

चरणीं हन चाले। मुखें जें जें बोले।

ऐसें चेष्टाजात तेतुलें। आपणचि जो॥ १११ ॥

हें असो विश्व पाहीं। जयासि आपणपेवांचूनि नाहीं।

आता कवण तें कर्म कायी। बाधी तयातें॥ ११२ ॥

हा मत्सरु जेथ उपजे। तेतुले नुरेचि जया दुजें।

तो निर्मत्सरु काइ म्हणिजे। बोलवरी॥ ११३ ॥

म्हणोनि सर्वांपरी मुक्तु। तो सकर्मुचि तो कर्मरहितु।

सगुण परि गुणातीतु। एथ भ्रांति नाहीं॥ ११४ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थित्चेतसः।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते॥ २३ ॥

तो देहसंगे तरी असे। परी चैतन्यासारिखा दिसे।

पाहतां परब्रह्माचेनि कसें। चोखाळु भला॥ ११५ ॥

ऐसाही परी कौतुकें। जरी कर्मे करी यज्ञादिकें।

तरी तियें लया जाती अशेखें। तयाचांचि ठायीं॥ ११६ ॥

अकाळींची अभ्रें जैसी। उर्मीविण आकाशीं।

हारपती आपैशीं। उदयलीं सांती॥ ११७ ॥

तैशीं विधीविधान विहितें जरी आचरे तो समस्तें।

तरी तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें। पावतीचि गा॥ ११८ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मस्माधिना॥ २४ ॥

जें हें हवन मी होता। कां इये यज्ञीं हा भोक्ता।

ऐसीया बुद्धीसि नाही भंगता । म्हणऊनियां ॥ ११९ ॥

जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि आघवें ।

तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धि ॥ १२० ॥

म्हणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आले जया सम ।

तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥ १२१ ॥

आतां अविवेककुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचे पाणिग्रहण जाहलें ।

मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें ॥ १२२ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

जे यजनशील अहर्निशीं । जिहीं अविद्या हविली मनेंसी ।

गुरुवाक्यहुताशीं । हवन केलें ॥ १२३ ॥

तिहीं योगाग्निकीं यजिजे । तो दैवयज्ञु म्हणिजे ।

जेणे आत्मसुख कामिजे । पंडुकुमरा ॥ १२४ ॥

दैवास्तव देहाचे पाळण । ऐसा निश्चयो परिपूर्ण ।

जो चिंतीना देहभरण । तो महायोगी जाण दैवयोगें ॥ १२५ ॥

आतां अवधारीं सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक ।

तयांते यज्ञेंचि यज्ञु देख । उपासिजे ॥ १२६ ॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन् विषयानन्य । इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

एथ संयमाग्निहोत्री । जे युक्तित्रयांच्यां मंत्रीं ।

यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥ १२७ ॥

एकां वैराग्यरवि विवळे । तंव संयती विहार केले ।

तेथ अपावृत्तजाहले। इंद्रियानळ॥ १२८॥

तिहीं विरक्तीची ज्वाळा घेतली। तंव विकारांची इंधने पळिपलीं।

तेथ आशाधूमें सांडिलीं। पांचही कुंडें॥ १२९॥

मग वाक्यविधीचिया निरवडी। विषयआहुति उदंडी।

हवन केलें कुंडी। इंद्रियाग्नीचां॥ १३०॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ २७॥

एकीं ययापरी पार्था। दोषु क्षाळिले सर्वथा।

आणिकीं हृदयारणीं मंथा। विवेकु केला॥ १३१॥

तो उपशमें निहटिला। धैर्यें वरी दाटिला।

गुरुवाक्यें काढिला। बळकटपणें॥ १३२॥

ऐसे समरसें मंथन केलें। तेथ झडकरी काजा आलें।

जे उज्जीवन जहालें। ज्ञानाग्नीचें॥ १३३॥

पहिला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रमु। तो निवर्तोनि गेला धूमु।

मग प्रगटला सूक्ष्मु। विस्फुलिंगु॥ १३४॥

मन तयाचे मोकळें। तेचि पेटवण घातलें।

जें यमदमीं हळुवारलें। आइतें होतें॥ १३५॥

तेणें सादुकपणें ज्वाळा समृद्धा। मग वासनांतराचिया समिधा।

स्नेहेंसी नानाविधा। जाळिलिया॥ १३६॥

तेथ सोहंमंत्रें दीक्षितीं। इंद्रियकर्मांचिया आहुती।

तिये ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं। दिधलिया॥ १३७॥

पाठीं प्राणक्रियेचेनि स्रुवेनिशीं। पूर्णाहुती पडली हुताशीं।

तेथ अवभृतसमरसीं । सहजें जाहलें ॥ १३८ ॥

मग आत्मबोधींचे सुख । जे संयमाग्नीचें हुतशेष ।
तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ॥ १३९ ॥

एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं ।
या यज्ञक्रिया तरी आनानी । परि प्राप्य तें एक ॥ १४० ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

एक द्रव्ययज्ञु म्हणिपती । एक तपसामग्रिया निपजती ।
एक योगयागुही आहाती । जे सांगितले ॥ १४१ ॥

एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे । तो वाग्यज्ञु म्हणिजे ।
ज्ञाने ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ॥ १४२ ॥

हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जे अनुष्ठितां अतिसांकडे ।
परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ॥ १४३ ॥

ते प्रवीण तेथ भले । आणि योगसमृद्धी आथिले ।
म्हणोनि आपणपां तिहीं केले । आत्महवन ॥ १४४ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपाऽनं तथापरे ।
प्राणापानगति रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

मग अपाग्नीचां मुखी । प्राणद्रव्यें देखी ।
हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ॥ १४५ ॥

एकु अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहींतेंही निरुंधिती ।
ते प्राणायामी म्हणिपती । पंडुकुमरा ॥ १४६ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः || ३० ||

एक वज्रयोगक्रमें | सर्वाहारसंयमें |
प्राणीं प्राणु संभ्रमें | हवन करिती || १४७ ||

ऐसे मोक्षकाम सकळ | समस्त हे यजनशीळ |
जिहीं यज्ञद्वारा मनोमळ | क्षाळण केले || १४८ ||

जया अविद्याजात जाळितां | जे उरलें निजस्वभावता |
जेथ अग्नि आणि होता | उरेचिना || १४९ ||

जेथ यजितयाचा कामु पुरे | यज्ञीचें विधान सरे |
मागुते जेथूनि वोसरे | क्रियाजात || १५० ||

विचार जेथ न रिगे | हेतु जेथ न निगे |
जें द्वैतदोषसंगें | सिंपेचिना || १५१ ||

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् |
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम || ३१ ||

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट | जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट |
तें सेविती ब्रह्मनिष्ठ | ब्रह्माहंमंत्रे || १५२ ||

ऐसे शेषामृतें धाले | कीं अमर्त्यभावा आले |
म्हणोनि ब्रह्म ते जहाले | अनायासे || १५३ ||

येरां विरक्ति माळ न घालीचि | जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि |
जें योगयागु न करितीचि | जन्मले सांते || १५४ ||

जयां ऐहिक धड नाहीं | तयांचें परत्र पुससी काई |
म्हणोनि सांगों कां वांई | पंडुकुमरा || १५५ ||

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे |

कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्षसे || ३२ ||

ऐसे बहुतीं परीं अनेग | जे सांगितले तुज कां याग |

ते विस्तारुनि वेदेंचि चांग | म्हणितले आहाती || १५६ ||

परि तेणें विस्तारें काय करावें | हेंचि कर्मसिद्ध जाणावें |

येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें | पावेल ना || १५७ ||

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञान् ज्ञानयज्ञः परंतप |

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते || ३३ ||

अर्जुना वेदु जयांचे मूळ | जे क्रियाविशेषें स्थूळ |

जयां नव्हाळियेचे फळ | स्वर्गसुख || १५८ ||

ते द्रव्यादियागु कीर होती | परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती |

जैशी तारातेजसंपत्ती | दिनकरापाशीं || १५९ ||

देखें परमात्मसुखनिधान | साधावया योगीजन |

जें न विसंबिती अंजन | उन्मेषनेत्रीं || १६० ||

जें धांवतया कर्माची लाणी | नैष्कर्म्यबोधाची खाणी |

जें भुकेलिया धणी | साधनाची || १६१ ||

जेथ प्रवृत्तिपांगुळ जाहली | तर्काची दिठी गेली |

जेणें इंद्रिये विसरलीं | इंद्रियसंगु || १६२ ||

मनाचे मनपण गेलें | जेथ बोलाचे बोलपण ठेलें |

जयामाजि सांपडलें | ज्ञेय दिसें || १६३ ||

जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे | विवेकाचाही सोसु तुटे |

जेथ न पाहता सहज भेटे | आपणपें || १६४ ||

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया |

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः || ३४ ||

तें ज्ञान पैं गा बरवें | जरी मनीं आथि आणावें |

तरी संतां यां भजावें | सर्वस्वेंशीं || १६५ ||

जे ज्ञानाचा कुरुठा | तेथ सेवा हा दारवंटा |

तू स्वाधीन करी सुभटा | वोळगोनी || १६६ ||

तरी तनुमनुजीवें | चरणासी लागावें |

आणि अगर्वता करावें | दास्य सकळ || १६७ ||

मग अपेक्षित जें आपुलें | तेंही सांगती पुसिलें |

जेणे अंतःकरण बोधलें | संकल्पा न ये || १६८ ||

यज् ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव |

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि || ३५ ||

जयाचेनि वाक्यउजिवडें | जाहलें चित्त निधडें |

ब्रह्माचेनि पाडे | निःशंकु होय || १६९ ||

ते वेळीं आपणपेया सहितें | इये अशेषेंही भूतें |

माझां स्वरूपीं अखंडितें | देखसी तूं || १७० ||

ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल | तैं मोहांधकारु जाईल |

जैं गुरुकृपा होईल | पार्था गा || १७१ ||

अपि चेदसी पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः |

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि || ३६ ||

जरी कल्मषांचा आगरु | तूं भ्रांतीचा सागरु |

व्यामोहाचा डोंगरु | होऊनि अससी || १७२ ||

तरीं ज्ञानशक्तीचेनि पाडें | हें आघवेंची गा थोकडें |

ऐसे सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानी इये ॥ १७३ ॥

देखें विश्वभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कवडसा ।

तो जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥ १७४ ॥

तया कायसें हें मनोमळ । हें बोलतांचि अति किडाळ ।

नाहीं येणें पाडें हे ढिसाळ । दुजें जगीं ॥ १७५ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

सांगे भुवनत्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उधवली ।

तिये प्रळयींचे वाहुटळी । काय अभ्र पुरे ॥ १७६ ॥

कीं पवनाचेनि कोंपें । पाणियेंचि जो पळिपें ।

तो प्रळयानळु दडपे । तृणेंकाष्ठे काइ ॥ १७७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

म्हणोनि असे हें न घडे । तें विचारितांचि असंगडे ।

पुढती ज्ञानाचेनि पाडें । पवित्र न दिसे ॥ १७८ ॥

एथ ज्ञान हें उत्तम होये । आणिकही एक तैसें के आहे ।

जैसें चैतन्य कां नोहे । दुसरे गा ॥ १७९ ॥

या महातेजाचेनि कसें । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे ।

कां गिंवसिलें गिंवसे । आकाश हें ॥ १८० ॥

ना तरी पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरी जोडे ।

तरी उपमा ज्ञानी घडे । पंडुकुमरा ॥ १८१ ॥

म्हणूनी बहुतीं परीं पाहतां । पुढतपुढती निर्धारिता ।

हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि ॥ १८२ ॥

जरी अमृताचि चवी निवडिजे । तरी अमृतासारखी म्हणिजे ।

तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेसींचि ॥ १८३ ॥

आतां यावरि जे बोलणे । ते वायां वेळु फेडणें ।

तंव सांचचि जी हे पार्थु म्हणे । जें बोलत असां ॥ १८४ ॥

परि तेंचि ज्ञान केवीं जाणावें । ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें

तंव तें मनोगत देवें । जाणितलें ॥ १८५ ॥

मग म्हणतसे किरीटी । आतां चित्त देयीं गोठी ।

सांगेन ज्ञानाचिये भेटी । उपाय तुज ॥ १८६ ॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां ।

जयां ठायीं इंद्रियां । मानु नाही ॥ १८७ ॥

जो मनाचि चाड न सांगे । जो प्रकृतीचे केलें नेघे ।

जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहला ॥ १८८ ॥

तयातेंचि गिंवसित । हेंहें ज्ञान पांवे निश्चित ।

जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ १८९ ॥

तें हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अंकुर फुटे ।

मग विस्तार बहु प्रकटे । आत्मबोधाचा ॥ १९० ॥

मग जेऊति वास पाहिजे । तेऊति शांतीचि देखिजे ।

तेथ अपारा पारु नेणिजे । निर्धारितां ॥ १९१ ॥

ऐसा हा उत्तरोत्तरु । ज्ञानबीजाचा विस्तारु ।

सांगता असे अपारु । परि असो आतां ॥ १९२ ॥

अज्ञाश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

ऐकें जया प्राणियाचां ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाहीं ।

तयाचें जियालें म्हणों काई । वरी मरण चांग ॥ १९३ ॥

शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येंवीण देह ।

तैसें जीवित तें संमोह । ज्ञानहीना ॥ १९४ ॥

अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परी ते चाड एकी जरी वाहे ।

तरी तेथ जिव्हाळा कांही आहे । प्राप्तीचा पैं ॥ १९५ ॥

वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी । परी ते आस्थाही न धरी मानसीं ।

तरी तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ॥ १९६ ॥

जे अमृतही परि नावडे । ऐसें सावियाचि आरोचकु जैं पडे ।

तैं मरण आले आलें असे फुडें । जाणों ये कीं ॥ १९७ ॥

तैसा विषयसुखें रंजे । जो ज्ञानेंसींचि माजे ।

तो संशये अंगीकारिजे । एथ भ्रांति नाहीं ॥ १९८ ॥

मग संशयी जरी पडला । तरी निभ्रांत जरी नासला ।

ति ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासी गा ॥ १९९ ॥

जया काळज्वरु आंगी बाणे । तो शीतोष्णें जैशीं नेणे ।

आगी आणि चांदिणें । सरिसेंचि मानी ॥ २०० ॥

तैसे साच आणि लटिकें । विरुद्ध आणि निकें ।

संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥ २०१ ॥

हा रात्रिदिवसु पाहीं जैसा । जात्यंधा ठाउवा नाहीं ।

तैसे संशयीं असतां काहीं । मना न ये ॥ २०२ ॥

म्हणऊनि संशयाहुनि थोर । आणिक नाही पाप घोर ।

हा विनाशाची वागुर । प्राणियासी ॥ २०३ ॥

येणें कारणे तुवा त्यजावा । आधी हाचि एकु जिणावा ।

जो ज्ञानाचिया अभावा- । माजी असे ॥ २०४ ॥

जैं अज्ञानाचे गडद पडे । तैं हा बहुवस मनीं वाढे ।

म्हणोनि सर्वथा मागु मोडे । विश्वासाचा ॥ २०५ ॥

हृदयी हाचि न समाये । बुद्धींते गिंवसूनि ठाये ।

तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ॥ २०६ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणि ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय: ॥ ४१ ॥

ऐसे जरी थोरावे । तरी उपायें एकें आंगवे ।

जरी हाती होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ २०७ ॥

तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखळु हा निवटे ।

मग नि:शेष खता फिटे । मानसींचा ॥ २०८ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मन: ।

छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

याकारणे पार्था । उठीं वेगीं वरौता ।

नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ॥ २०९ ॥

ऐसे सर्वज्ञानाचा बापु । जो कृष्ण ज्ञानदीपु ।

तो म्हणतसे सकृपु । ऐकें राया ॥ २१० ॥

तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारुनि कुमरु पंडूचा ।

कैसा प्रश्नु हन अवसरींचा । करिता होईल ॥ २११ ॥

ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति ।

रसाचि उन्नति । म्हणिपेल पुढां ॥ २१२ ॥

जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची ओवाळणी ।

सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जगी ॥ २१३ ॥

तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियेसा मऱ्हाठे बोल ।

जे समुद्राहूनि खोल । अर्थभरित ॥ २१४ ॥

जैसें बिंब तरी बचकें एवढें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें ।

शब्दाची व्याप्ती तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ २१५ ॥

ना तरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा ।

बोल व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावे ॥२१६ ॥

हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञु जाणतीं स्वभावें ।

तरी निकें चित्त द्यावें । हें विनंती माझी ॥ २१७ ॥

जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ।

जैसी लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता ॥२१८ ॥

आधींचि साखर आवडे । आणि तेचि जरी ओखदीं जोडे ।

तरी सेवावी ना कां कोडें । नावानावा ॥ २१९ ॥

सहजे मलयानिळु मंद सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु ।

आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥ २२० ॥

तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी ।

तेवीचि कानाकरवीं । म्हणवी बापु माझा ॥ २२१ ॥

तैसे कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणें ।

मग संसारदुःख मूळवणें। विकृतीविणें॥ २२२ ॥

जरी मंत्रेचि वैरी मरे। तरी वायांचि कां बांधावीं कटारें।

रोग जाये दुधें साखरे। तरी निंब कां पियावा॥ २२३ ॥

तैसा मनाचा मारु न करितां। आणि इंद्रियां दुःख न देतां।

एथ मोक्षु असे आयता। श्रवणाचिमाजी॥ २२४ ॥

म्हणोनि आथिलिया आराणुका। गीतार्थु हा निका।

ज्ञानदेवो म्हणे आइका। निवृत्तीदासु॥ २२५ ॥

चौथा अध्याय समाप्त